

САМІСТЬ ПІДЛІТКА В КОНТЕКСТІ ПОДОЛАННЯ КРИЗИ ЙОГО ІДЕНТИЧНОСТІ

О.А.Краєва

аспірантка інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України

Стаття присвячена дослідженню самості особистості на етапі подолання кризи ідентичності. Самість у статті розглядається в контексті теорій, пов'язаних з вивченням цього феномену. Надається власне бачення сенсу поняття самості підліткового віку у подоланні кризи, становленні та формуванні ідентичності.

Ключові слова: самість, „Я-концепція”, „Я-ідентичність”, криза ідентичності, індивідуалізація, самосвідомість, самоствердження, самовизначення, самоідентифікація, саморозвиток, самореалізація, самоактуалізація.

Людина, а в нашому випадку підліток, – це буття-у-світі, неперервність процесу якого неподільно пов'язана зі самістю та її світом як контекстом життя. Самість забезпечує інтеграцію в єдине ціле вимірів екзистенції людини: фізичного, психічного, соціального і духовного. Кожен з цих вимірів є відносно незалежною системою реляцій зі світом, його переживання й формування власних настановлень щодо цього. Дисфункція одного з вимірів може поєднуватися з розладами окремого аспекту здоров'я, супроводжується порушеннями всіх його складових. Провідною передумовою здоров'я є істинність існування: автентичність, пов'язана з відчуттям авторства життя; усвідомлення власного способу конструювання світу й відкритість світові; розуміння ймовірнісного характеру буття; своєї самості.

Аналізуючи звернення до проблематики самості таких авторів, як Платон, О.Лосев, Х.Когут, М.Фуко, К.Г.Юнг, М.Гайдеггер, М.Горкгаймер і Т.Адорно, П.Рікер, О.В.Чуйкова у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що визначення цього терміна розрізнене, не має концептуальної завершеності. У кожного з поважних авторів є своя концептуальна позиція, але взагалі не існує цілісного наукового розуміння самості. Однією з причин, на її погляд, є відсутність ефективної методології, яка б дозволила досліджувати таке специфічне суміжне поняття в єдності його проявів [10].

Ми в даній роботі спробуємо окреслити основні підходи до визначення цього питання та виокремити деякі характерні ознаки розвитку самості підліткового віку на кризовому етапі формування ідентичності.

Поняття самості на межі століть використовується в таких наукових напрямках, як філософія (онтологія, феноменологія), психологія та релігієзнавство. Самість (Selbst) – глибинний центр і вираз психологічної цілісності окремого

індивіда. Виступає як принцип об'єднання свідомої і несвідомої частин психіки і, одночасно з цим, забезпечує виокремлення індивіда з навколишнього світу. Поняття введено в обіг К.Г.Юнгом, але воно не отримало однозначного визначення ні в його роботах, ні в працях його послідовників. Інколи воно інтерпретувалося як початковий стан інтегрованого організму, образ надординарного об'єднуючого принципу, архетипічне прагнення до координації напруги протилежностей, архетипічний образ людського потенціалу і єдності особи як цілого, як суммативності особи.

За К.Г.Юнгом, «самість є не тільки центр, але і повне коло, весь той об'єм, що включає свідомість і несвідоме: вона є центром суммативної цілісності, як «Я» є центром свідомості». За символічний вираз самості Юнг вважав зображення буддійської мандали.

Цікавим на наш погляд є його концептуальний підхід, який намагається розглядати поняття «самість» як цілісність глибинного психічного шару свідомості людини і його діалогічного зв'язку з божими енергіями, а також з навколишнім світом, розуміння творчого потенціалу саме цієї цілісної структури має свої давні прояви. Однак розмаїття цих проявів має також декілька інтерпретацій, що вказує на актуальність та невичерпність до цього часу досліджень даної цілісності людини. Останнє вимагає своєї концептуалізації в окреме поняття онтологічна самість, яке інтегрує весь спектр сенсів та інтерпретацій, містить онтологічну константу та є проявом головної якості – здатності бути формотворчою структурою у соціальному просторі.

Російська дослідниця О.В.Чуйкова виокремлює провідні дослідження даної проблематики та класифікує у такий спосіб:

1. Стародавні джерела, такі як «Упанішади», давньогрецька філософія (Платон), давньогрецький епос («Ліада», «Одіссея»), буд-

дизм, християнство, містять у собі поняття про самість як цілісну, несамототожну структуру, ідеї онтологізації самості як ідеї синергійної співпраці людської самості з буттям, обоже-ними енергіями.

2. Соціально-психологічні, психоаналіз: З.Фрейд, К.Г.Юнг, А.Маслоу, Х.Когут, Ж.Лакан, надають інформацію про надсвідоме, креативний потенціал інтегрованої самості.

3. Філософські підходи двадцятого сторіччя: М.Гайдеггер, Х.Ортега-і-Гассет, М.Бубер, Р.Сеннет, Ж.Бодрійяр, Е.Левінас, Т.Судзукі, Б.Кассен, М.Горкгаймер, Т.Адорно мали особисті оригінальні концепції щодо самості та її нівелиації в сучасному просторі повсякденності, що дозволяє створити діалог інтерпретацій, на фоні стурбованості бездуховністю сучасного суспільства. Кожен з авторів виявляє в структурі сучасного простору штучну реальність, гіперреальність, безособову наративну структуру, яка стандартизує життя та є виток бездуховності суспільства.

4. Українські та російські філософи: Г.Сковорода, П.Юркевич, О.Лосєв, М.Бахтін, Є.Мелетинський, О.Фрейденберг, Л.Гумільов, С.Хоружий, М.Михальченко, В.Андрущенко, Л.Губерський, М.Култаєва, В.Бех, Т.Григор'єва, І.Кузін, В.Малявін, І.Степаненко, вказують на різноманітність інформації щодо самості, духовності, синтетичних типів особистості, сучасного вітчизняного соціального простору суспільства перехідного типу, а також філософських підходів, які було спрямовано на аналіз вказаних проблем.

У досліджуваній парадигмі самоорганізації О.В.Чуйкова розглядає поняття «онтологічна самість» як цілісно-поліваріантну структуру, що сповнена внутрішніх флуктуацій і стрімко реагує на соціальні флуктуації суспільства перехідного типу [10].

Незважаючи на те, що існує загальнофілософська і спеціальна література, присвячена проблемі самості, соціальному простору, кризі духовності в сучасному суспільстві тощо, до цього часу не існує досліджень, які б безпосередньо були присвячені проблемі цілісності самості в соціальному просторі, самості особистості саме підліткового віку та її розвитку на етапі подолання кризи ідентичності, тому осмислення цих проблем вимагає подальшої роботи і є надзвичайно актуальним.

Метою нашої статті є виявлення специфіки самості як психологічної та філософської категорії, що розкриває основні принципи становлення людського буття як творчого акту, надання характеристики цього феномену, розкриття механізму розвитку самості особистості підліткового віку та її ролі у процесі індивідуалізації особистості та подолання нею кризи ідентичності.

Методологічну основу дослідження склали концепції К.Г.Юнга, Дж.Міда, М.Гайдеггера, Ю.Доброносова, О.Колісника.

Гайдеггер вказував на самість, як філософське поняття, що позначає буття «Я» (само-буття), тобто таке суще, яке може вимовити: «Я». «Особистісна Самість» (Ich-selbst) у Гайдеггера виражається своєрідністю існування буття як «турбота» (тобто буття сущого, такого, що є людським існуванням; у відношенні до навколишнього світу існування постає як «заклопотаність», а у відношенні до іншої людини – «загальною турботою»). Безособова ж Самість (Man-selbst), будучи повсякденним висловом «Я» (Ich-sagen), підкоряється Man, відсовуючи на другий план власні можливості і горизонти буття. В контексті нашого дослідження, вважаємо, що особистісна самість на відміну до безособової сприятиме онтогенезу ідентичності підлітка та успішному подоланню ним кризи ідентичності.

Філософія свідомості має важливі наслідки для поняття «самості». Якщо під «самістю» або «Я» ми розуміємо щось істотне, невіддільне від даного суб'єкта, то багато сучасних філософів стверджуватимуть, що подібної речі не існує. Ідея самості як невідчужуваної унікальної суті бере свій початок від християнської ідеї безсмертної душі.

Ю.Добронослова у своїй роботі «Мотив людського самоздійснення як інтерпретаційний ключ у К.Г.Юнга», аналізує спектр значення спадщини К.Г.Юнга. Загальну смислову рамку осягнення розгортання внутрішнього життя у його текстах становить тематизація понять самості та перетворення, протиставлених як явище та процес. Однак разом із тим обидва є символами, зафіксованими у культурі, а самість виступає як архетип. Фактично довкола них і базується інтерпретація Юнгом різних аспектів християнства та, паралельно, інших духовно-символічних чи філософських текстів. У праці «Спроба тлумачення догмату про Трійцю» він зазначав, що самість відображає в якості несвідомого образу цілісність індивіда, яка неувялювана свідомістю. Вона як психологічна цілісність людини фактично виступає певним ідеалом, який постійно віддаляється, а тому символом її стає все, що вважається більш охоплюючим і повним. Самість характеризується як тотальність, включена у процес індивідуалізації. За Юнгом метою розвитку людини є самоздійснення, яке він ототожнює із індивідуалізацією, що яскраво проявляється під час інтерпретації ним культурного «тексту» християнства. Спрямування до самоздійснення потребує з'ясування співвідношень між самістю та свідомістю. Юнг пропонує розглядати

процес їхньої взаємодії як певне внутрішньо-екзистенційне перетворення.

Значна частина міркувань Дж. Міда включає його погляд на дуже важливе поняття самості. По суті, це здатність бачити себе як об'єкт, самість – це особлива здатність бути одночасно суб'єктом і об'єктом. Вона, згідно з основними поняттями Дж. Міда, припускає соціальний процес – комунікацію між людьми. Нижчі тварини самістю не володіють – так само, як і людська дитина при народженні. Самість виникає з розвитком і за допомогою соціальної діяльності та соціальних відносин. Дж. Мід вважає, що неможливо уявити виникнення самості, коли немає соціального досвіду. Але як тільки самість в достатній мірі розвинулася, то вона може існувати далі й без соціальних контактів. Коли самість сформована, люди звичайно, хоча і не завжди, виявляють її [6].

Дж. Мід виокремлює два аспекти (дві фази) самості, які він називає «I» і «me». Як формулює Дж. Мід, «самість, по суті, є соціальним процесом, що проходить ці дві різні фази» [14, 178]. Важливо пам'ятати, що «I» і «me» є процесами в рамках більшого процесу «Я»; вони не є «предметами». «I» – це безпосередня реакція індивіда на інших, непрораховуваний, непередбачуваний і креативний аспект ідентичності. Людина заздалегідь не знає, якою буде дія: «I якою буде реакція, вона не знає, і ніхто інший не знає. Можливо, вона зробить блискучий хід чи припуститься помилки. Реакція на ситуацію, що безпосередньо виникає в її житті, не має певного характеру» [6].

Самість є вихідним джерелом саморозвитку. Людська самість завжди має психофізіологічні ресурси, які не підпорядковуються рефлексивному потоковій психіці і згасають у результаті стереотипізуючої соціалізації, котра ігнорує базові смисли. Актуалізація самості і самобутності особистості часто наражається на соціальні санкції. «Я-ідентичність», що базується на собітотожній самості, подає творчі імпульси, які блокуються культурними обмеженнями, фрустраціями, негативними зворотними зв'язками. Становлення духовного потоку відкриває можливість чути внутрішні імпульси від «Я-ідентичності» і самості [4].

Вона обумовлює саморозвиток особистості, як придбання себе в соціумі, надбання людиною своїх можливостей та її самореалізації в якості презентації своїх здібностей соціуму, в процесі якого здійснюється її соціальне виконання і формується готовність до нового рівня саморозвитку. Самість вбачає осмислення індивідом себе, себе серед всього

іншого, а це в свою чергу, вбачає ставлення до себе і до всього іншого [3, 227].

Дослідження понять «Я» і «самість» має велике як теоретичне, так і практичне значення від побудови картини світу до можливості розмежування психологічних процесів, їх змісту і результатів.

Самість не дорівнює «Я», вона виражається та реалізується в «Я» як особлива якість особистості, як інтегральний прояв суб'єктивності та суб'єктності, самосвідомості та діяльності, яка забезпечує фундамент для зародження та розвитку Я індивіда [3, 228].

Саме в цьому «Я» індивіда розвертається реальність розвитку-здійснення його «Я»: «Я»-реальне, «Я»-ідеальне, Супер-«Я», «Я»-образ, «Я»-концепція, які обумовлені розвитком здібностей людини та забезпечуються її самістю.

Виходячи з вищевказаного, ми прагнемо розглядати самість як особливу унікальну здібність, що має в своїй суті основне протиріччя, яке запускає механізми розвитку особистості підлітка на кризовому етапі через розвиток-розвертання її «Я». Втілення власної самості у житті особистості здійснюється у процесах самовизначення, самоідентифікації, саморозвитку, самореалізації та самоактуалізації.

Як вищий ступінь особистісного розвитку – самість, здатна вивести людину на рівень усвідомлення її власних інтересів. При несформованій самості людина продовжує жити внутрішніми міфами, які створює її психіка [1].

Так О. Колісник під самістю розуміє енергетично-творчий початок індивідуальності, який архетипно закладений та апріорно спрямований на реалізацію всіх потенцій людини у світі за її життя. Самість є архетипною та апріорною енергетично-творчою потенцією без певного субстанціонального втілення. В процесі ступеневого духовного розвитку і в міру збільшення сили надособистісних смислів зростає внутрішня процесуальна підтримка породження життєвого акту піковими переживаннями, які є проявом самості. В самості особистість самотрансцентується за межі «Я-ідентичності», стає пасіонарною, автентичною і конгруентною; внутрішня підтримка піковими переживаннями стає сильнішою при підкріпленні зовнішнім результатом [4].

На думку Е. Едінгера, індивідуальність має два центри – «Я» і самість: «Его становить центр суб'єктивної ідентичності, а Самість – центр об'єктивної ідентичності. Его живе на землі, а ім'я Самості написано на небесах». Его є певне втілення, сутність, яка бере участь у подіях мінливого світу, світу простору, часу і

причинності. Самість же перебуває у зовсім іншому світі, який знаходиться поза межами свідомості і форм його сприйняття [11].

Дж.Локк не ототожнював самість чи особистість із будь-якою субстанцією (матеріальною чи ідеальною), проте робив її залежною від свідомості. На його думку, ідентичність самості полягає у психологічній неперервності, свідомості. «Наскільки свідомість може бути спрямованою назад, до будь-якої минулої дії або думки, настільки поширюється тотожність цієї особистості; ця особистість є тепер те саме «Я», що і тоді, і дія була здійснена індивідуальною, тотожною з теперішнім «Я», і яка в теперішній час роздумує над цією дією» [6]. Але Локк все ж таки розрізняв самосвідомість і її втілення, «Я» і самість.

Механізмом походження підліткової самосвідомості є самооцінка, поняття «Я» і «самості». «Самість» – це такий поведінковий текст, який підліток створює ненавмисно, не відаючи, що творить. Підліток дізнається від інших про свій вчинок, тим самим про існування своєї «самості», і в моменти попадання «самості» в свідомість підлітка народжують самосвідомість.

Таким чином, самосвідомість – це знання про свою «самість». Відповідно, самооцінка, самоприйняття, самоповага – це оцінка, ухвалена, повагою до своєї "самості". А «Я» – це «самість», яка рефлексується і освоюється, тобто є суб'єктом власного розвитку. Саморозвиток - це свідомо зміна і свідоме прагнення зберегти в незмінності «Я» – «самість».

Важливу стороною самосвідомості підлітка виступає також потреба у самоствердженні. Генезис даного феномену отримав обґрунтування у роботах Л.І. Божович, яка розглядала самоствердження як одну з важливих мотиваційних ліній цього віку. Самоствердження – це закономірно виникаючий атрибут соціалізації підлітка, що виявляється в спрямованості його особистості на виділення і реалізацію своєї «самості» (унікальності) в системі соціальних зв'язків. Постійні взаємодії з однолітками породжують у підлітка прагнення зайняти гідне місце серед них. Потреба в самоствердженні настільки сильна, що заради визнання себе однолітками, підліток здатний на будь-які вчинки: він може поступитися своїми поглядами і переконаннями, може здійснити дії всупереч своїм моральним настановленням. Потребою в самоствердженні можна пояснити і трансформації естетичної сторони образу «Я» [9].

Взагалі, сутність самоствердження підлітка пов'язана з відчуттям своєї «самості» і «відокремленості» від інших; з прагненням до рольового самовизначення; з потребою бути самоцінним, визнаним, незалежним; «показа-

ти» себе, стати предметом уваги інших; відстояти особистісну гідність; досягти переваг; мати владу над собою та іншими; набути впевненості у собі. На процес самоствердження підлітка дуже сильно впливає його самооцінка.

Щоб володіти самістю, індивіди мають бути спроможними вийти за межі власного «Я», завдяки чому зможуть оцінювати себе, ставати об'єктами для самих себе [8].

Самозаглиблення у власну психіку призводить до виходу за межі усвідомленої «Я-концепції» і до відкриття справжнього глибинного «Я», яким є самість, здатна інтегрувати психіку в нову узгоджену цілісність. Всі сторони релігії певним чином пов'язані саме з цим трансперсональним переживанням, яке перебудовує особистість в напрямі автентичності і конгруентності [4].

Таким чином, із вищевказаного можна зробити висновок про існування двох діаметрально протилежних точок зору на поняття «самість»: перша з них випливає з трактування розмежування самості і «Я» особистості та надання категорії самості унікальної природи, друга спирається на інтерпретацію самості як «Я», яка рефлексується і освоюється, тобто є суб'єктом власного розвитку. Прикладом першого погляду можна привести розмірковування Б.П.Вишеславцева «...самість – не тіло, і не душа, не свідомість, не несвідоме, не особистість і навіть не дух. Так що ж вона є? Вона не є „щось“, не предмет чи об'єкт, не ідея, – вона є нескінченний вихід за межі самої себе (трансцензус) і свобода...» [2]. В той же час її зречення від усього, її усунення від усього означають її іманентність, бо це її тіло, її свідомість, її дух, її світ, вона належить їм, а вони їй. Лише належачи їм, привласнюючи їх, самість долає, перевершує всі ступені буття і здійснює власну свободу. Отже, в самості покладена фундаментальна антиномія іманентності і трансцендентності.

Історико-філософський огляд дає нам можливість виділити дві тенденції, дві традиції в осмисленні природи і меж людської самості і «Я». Критерієм їх виділення є розуміння особистісної ідентичності: ідентичність як тотожність, і ідентичність як самість.

Аналізуючи такі характерні прояви самості у її відношенні до «Я», слід вказати по-перше, самість є фундаментальною основою людини, яка визначає її як особистість і задає спосіб її формування. Вона гетерогенна і тому є джерелом спонтанної активності людини. Здійснюючи трансцендентну функцію, яка проявляється у синтезі протилежних позицій, вона «породжує заряджену енергією напругу і веде до нового рівня буття, у нову

ситуацію» [13]. Але оскільки самопізнання людини обмежене лише тим, що її свідомість знає про саму себе, то не слід сподіватись на те, що вона здатна пізнати свою дуальність, усвідомити те, що зло поза її волею властиве її людській природі. Індивід вирізняється невикоріненою схильністю звільнитися від усього, чого він про себе не знає і знати не хоче, приписуючи ці якості комусь іншому. Визнання власної тіні, своєї недосконалості є необхідною передумовою встановлення стосунків між людьми. По-друге, самість інтерперсональна, вона передбачає іншого, а «Я», нехай це звучить як тавтологія, егоцентричне. Інший допомагає мені зосереджуватись, самоутверджуватись, зберігатись у своїй ідентичності [5]. Без іншого не було б моєї, «власної собистості», яка протистоїть іншим особам або об'єктам поза «мене».

По-третє, якщо «Я» виконує функцію інтеграції, яка соціально проявляється у формі адаптації, то основним призначенням самості є процес індивідуації індивіда, перетворення його в цілісну особистість. «Я» підпорядковане самості і відноситься до неї як частина до цілого. Отже, «Я» – це центр, який так би мовити світиться на блискучій поверхні «карти свідомості», а сама ця карта – лише хмаринка на сферичній поверхні «всієї», «повної», «цілісної» самості.

Криза ідентичності, на думку К.Г.Юнга – це туга людини фрагментарної, часткової, одновимірної за повнотою і цілісністю, криза, яка ніколи не знайде свого вирішення, бо самість знаходиться поза межами свідомості. «Немає ніякої надії на те, що ми досягнемо навіть наближеного усвідомлення Самості, бо, скільки не змогли б ми усвідомити, завжди ще залишається визначена і невизначена кількість несвідомого, яке так само відноситься до тотальної Самості» [12]. Але ми можемо наблизитися до власної самості за допомогою розвитку самосвідомості та усвідомлення власного «Я» та «Я»-концепції.

Поняття самовизначення, самооцінка, саморозуміння, самоідентифікація мають один й той самий корень з досліджуваним нами феноменом самості, впливають і стають важливим стимулятором в розвитку потреби до самоактуалізації, самореалізації, самоздійс-

нення, презентації себе в соціально значущій формі функціонування, в якості здійснення свого «Я» на різних рівнях власного самопроявлення, самовираження на рівні акме [3].

Виходячи з здійсненого нами його аналізу, ми можемо сформулювати наступні висновки:

1. Самість може виступати в якості несвідомого образу цілісності індивіда, яка неувялювана свідомістю, фактично виступає певним ідеалом, який постійно віддаляється, а тому символом її стає все, що вважається більш охоплюючим і повним.

2. Самість – особлива унікальна здібність особистості підліткового віку, що має в своїй суті основне протиріччя, яке запускає механізми розвитку через розвиток-розгортання її «Я».

3. Самість – це глибинний центр і вираз психологічної цілісності окремого індивіда.

4. Самість особистості виникає з розвитком і за допомогою соціальної діяльності та соціальних відносин (Дж.Мід). Вона може існувати у випадку розвиненості в достатній мірі.

5. Самість особистості підлітка є вихідним джерелом саморозвитку, обумовлює його, як придбання себе в соціумі, надбання своїх можливостей та його самореалізації в якості презентації своїх здібностей соціуму, в процесі якого здійснюється соціальне виконання і формується готовність до нового рівня саморозвитку.

6. Самість не дорівнює «Я», вона виражається та реалізується в «Я» як особлива якість особистості, підпорядковується і відноситься до неї як частина до цілого.

7. Механізмом походження підліткової самосвідомості є самооцінка, поняття «Я» і «самості».

8. Втілення ідентичності самості у житті особистості здійснюється у процесах самовизначення, самоідентифікації, саморозвитку, самореалізації та самоактуалізації.

Основним призначенням самості є процес індивідуації індивіда, перетворення його в цілісну особистість на відміну від «Я», що виконує функцію інтеграції, яка соціально проявляється у формі адаптації.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Афонін Е. А., Донченко О.А., Антоненко В.О.* Соціетальна психокультура України: «Помаранчевий перехід» / Е.А.Афонін, О.А.Донченко, В.О.Антоненко // Соціальна психологія. – 2006. – № 4. – С. 7-12.
2. *Вышеславцев Б.П.* Этика преображенного эроса / Б.П.Вышеславцев. – М.: Логос, 1994. – 194 с.

3. *Деркач А.А.* Самость – базовый конструкт становления и развертывания процесса само-реализации как содержания акмеологического развития / А.А.Деркач // Мир психологии. – 2008. – № 4. – С. 24-29.
4. *Колісник О.* Духовний потік психіки / О.Колісник // Соціальна психологія. – 2006. – № 2(16). – С. 56-59.
5. *Кохут Х.* Анализ самости / Х.Кохут. – М.: Эйдос, 2003. – 206 с.
6. *Локк Дж.* Опыт о человеческом разумении / Дж. Локк. Сочинения: в 3 тт. – Т.1. – М.: Просвещение, 1985. – 285 с.
7. *Паскаль Б.* Мысли / Б.Паскаль. – М.: Ваклер, 1994. – 247 с.
8. *Романенко Ю.* Інтерпретативна мікросоціологічна парадигма дослідження смислопродукуючих чинників / Ю.Романенко // Соціальна психологія. – 2005. – № 1 (9). – С.122-132.
9. *Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В.* Вікова та педагогічна психологія: [навч. посіб.] / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
10. *Чуйкова О. В.* Самоорганізація онтологічної самості в контексті соціального простору: дис... канд. психол. наук: 09.00.03 / Чуйкова Олена Володимирівна. – К., 2008. – 267 с.
11. *Эдингер Э.* Эго и архетип, индивидуация и религиозная функция психического / Э.Эдингер // К.-Г. Юнг и христианство. – СПб.: Питер, 1999. – 259 с.
12. *Юнг К.-Г.* Божественный ребенок: Аналитическая психология и воспитание / К.-Г.Юнг. – М.: Ваклер, 1997. – 289 с.
13. *Юнг К.-Г.* Синхрония: [сборник] / К.-Г.Юнг. – М.: Логос, 2003. – 273 с.
14. *Mead G.H.* The Philosophy of the Present / Mead G.H. – La Salle, Open Court Publishing, 1959. – 153 p.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2010 р.